

УДК 94 (477)

Олександр ФИЛИПЧУК
(Чернівці)

РУСЬ І «ОСТАННІ ДНІ» КОНСТАНТИНОПОЛЯ

У статті аналізується поява і формування пророцтва про захоплення русами Константинополя, яке читається у «Patria». Автор приходять до висновку, що уявлення про майбутнє взяття Константинополя північними сусідами виникло під час війни князя Святослава з Іоанном Цимісієм.

Ключові слова: Русь, Patria, Никита Хоніат, князь Святослав.

Війни з русами сформували у візантійській літературі стереотипний образ північних сусідів, форми репрезентації котрого присутні у різних жанрах: від зібрань загадок, воєнних трактатів та лексиконів до історичних творів та поезій¹. У цій невеликій статті зупинимося лише на одній із форм цієї історичної пам'яті, а саме – пророцтві про захоплення русами Константинополя, що представлене у одному візантійському тексті кінця X ст. Як і коли сформувалося уявлення про майбутнє розорення Константинополя русами? Наскільки популярним було поширення таких чуток, і як саме вони трансформувалися у пізніший час?

Перейдемо до нашого безпосереднього джерела. Ним є «Patria» (Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως) – корпус різноманітних текстів, де містяться оповіді про історію, топографію та легенди Константинополя². Праця являє собою компіляцію багатьох інших творів, їх частин, які мають різне походження. Серед них «Patria» Єсихія (VI ст.), великі частини з іншого твору «Parastaseis syntomoi chronikai» (VIII ст.), сказання про побудову св. Софії (друга половина IX ст.), які були включені, власне, у більш масштабну роботу – «Patria»³. Наприкінці XI ст. невідомий редактор систематизував велику частину «Patria» на зразок ітинерарію, де інформація твору вже у значній мірі отримала «офіційний характер» і втратила властивий для «Patria» інформаційний стиль⁴. Т. Прегер, який опублікував це зібрання, датував завершення роботи над ним близько 995 р⁵. Не так давно А. Бергер звужив час укладання «Patria» до 989-990 рр., що загалом припускав вже свого часу й Т. Прегер⁶. Зрештою, невідомий редактор звів до купи вищевказані роботи, які він віднайшов для свого твору і зібрав значну кількість місських історій, походження яких у більшості випадків залишається незрозумілим. Стиль і методи його роботи дуже нагадують особливості манери роботи над своїми текстами авто-

рів, пов'язаних з імператором Костянтином VII Багрянородним⁷.

Схоже, робота цього невідомого редактора припала на час «колекцій» чи «енциклопедизму», де його підходи до компонування тексту включали як витримки з робіт попередників, так й власну творчість⁸. Фінал цієї творчості припав на правління Василя II, коли «Patria» й отримала завершений вигляд. Це дає підстави вважати, що більшість оповідей, за винятком вже перелічених запозичених частин твору, тяжіють до X ст., а, можливо, деякі з них відбивають вже час написання самої роботи.

Описуючи топографію Константинополя, автор «Patria» детально зупиняється на особливостях статуї Тавру. З-поміж іншого, він пише, що посередині площі була розміщена незвична статуя вершника на коні:

«Посередині було розміщене зображення вершника, яке одні називають Ісусом Навином, а інші – Беллерофонтом. На чотирикутному цоколі були зображені сцени останніх днів Константинополя, коли його захоплять руси. Ліва нога величезного коня спирається на мідну фігуру, яка зображує зв'язаного чоловіка, який схилився на коліна»⁹.

Текст, вочевидь, передає цілком усталені уявлення про майбутнє захоплення міста русами. Зображені футуристичні сцени «останніх днів» Константинополя мали слугувати доброю наочністю для багатьох оповідачів та, загалом, людей, які збиралися на Таврі. Якщо поява цих картин бід міста від русів ще зрозуміла, то що означала мідна фігурка, яка зображала вклякту на коліна людину? Незвичайна статуя на Таврі викликала подив й у хрестоносців, які захопили Константинополь і взялися грабувати величезні багатства цього міста. Никита Хоніат детально описав руйнування статуй Тавру, у тому числі й вершника на коні з пророцтвами щодо русів.

Наведемо тут повністю цей цікавий опис з «Історії»:

«Латиняни вирішили зруйнувати старовинні пророчі талісмани міста Константинополя, які винайшли у давній час (чи правда це, я не можу точно сказати) для запобігання і оборони його від будь-яких явних і таємних ворожих нападів, і переважно ті з них, хто, згідно з народним поголосом, були побудовані проти їх народу. Таким чином, скинувши із п'єдесталів і переплавивши у вогні декілька інших мідних статуй, вони звернули увагу також на передне ліве копито мідного коня, який стояв посередині Таврської площі на чотирикутному п'єдесталі із білого мармуру, тримаючи на своєму хребті якогось

незвичайної сили і неймовірної зовнішності вершника. Однак і самий кінь, покритий повністю кольчужною зброєю і мав вигнуті вуха, які піднімалися вгору, немов як від звуку труби, викликав захоплення не менше вершника ретельністю художньої обробки у всіх деталях. Одні говорять, що це був Пегас, а вершник – Веллерфонт, інші, навпаки, думають, що група зображала Ісуса Навина верхи на якомусь коні, і напевне – постать вершника представляла чоловіка, який праву руку протягував до сонця і руху місяця, немов наказував зупинитися, а у лівій руці тримав мідну круглу сферу. Відбивши молотками копито коня, латиняни знайшли під ним пробиту наскрізь цвяхами і облиту свинцем зі всіх боків статую чоловіка, який був подібний до якогось болгарина, аніж на латинянина, як всі раніше думали¹⁰.

Після написання своєї «Історії» Никита Хоніат задумав приділити розоренню Константинополя окремих твір¹¹. Для цього він склав багато ексертів із «Історії», спеціально добираючи фрагменти із знищення багатств столиці, зокрема, повертається до сюжету переплавки статуї загадкового вершника і не менш загадкової іншої фігури:

«Деякі говорили, що цей вершник був Ісус Навин, виходячи з того, що він, простягаючи руку до сонця, яке йшло на Захід, немов наказував йому зупинитися над Гаваоном. Але більшість думали, що це був Веллерфонт, верхи на Пегасі, який народився і виховувався у Пелопоннесі. Насправді кінь був без вуздечки, як і Пегас, згідно з легендою, який вільно скакав полями і літав на своїх крилах і швидких ногах, не слухаючись жодного вершника. Крім цього, всі говорили, що згідно з давнім поголосом, який дійшов до нас, у передньому лівому копиті цього коня схована статуя людини, яка, зі слів одних, була венеціанцем, а згідно зі слів інших – якогось іноземця із західних народів, які не входили до союзу з ромеями чи навіть болгарина. Колись декілька разів зміцнювали це копито, щоб виявилось неможливим викрасити те, що згідно з загальною думкою, ховалось всередині нього. Коли кінь разом із вершником був розбитий на шматки і розплавлений, то була знайдена і похоронена у копиті коня мідна статуя, одягнута у овечу вовну. Не переймаючись тим, що на ній було зображено, латиняни і її кинули у вогонь»¹².

Інтерпретація вершника мало змінилася у порівнянні з часом «Patria». Як і раніше, йшлося про Ісуса Навина, або ж міфічного Веллерфонта. Натомість з мідною фігурою – «зображенням зв'язаної людини» відбулася трансформація. З «Історії» Никити Хоніата, виявлена статуя людини була пробита цвяхами і облита свинцем. Однак у іншому своєму тексті візантійський історик описує її як мідну статую, одягнену в овечу вовну. Окрім овечої вовни, другий опис Никити Хоніата найбільше має паралелей із словами «Patria». Тривали суперечки, кого саме зображає ця незвична фігура.

Як додає Никита Хоніат, різноманітних версій не бракувало, у ньому вбачали то венеціанів, то інших латинян, або ж навіть болгар.

У «Історії» ця невизначеність зображення має продовження, на відміну від другого тексту. Латиняни, розбивши статую, побачили, що фігура схожа більше на «болгарина», аніж нагадує самих латинян. Вочевидь, інтерес до цієї незвичної статуї з боку латинян міг бути спровокований самими візантійцями, для яких представлено зображення зв'язаної людини під лівою ногою вершника з певного часу стало асоціюватися з латинянами. Це сталося не обов'язково напередодні взяття хрестоносцями Константинополя. Образ ворога у візантійському суспільстві являвся досить мінливим, тому уявлення, що фігура символізує саме латинян могло з'явитися у Константинополі, починаючи від Алексія I Комніна і пізніше¹³. Знайдена латинянами фігура, схожа на «болгарина», добре показує мінливість уявлень візантійського суспільства про ворога. Війни з болгарями в останній чверті XII ст. мали актуалізувати подібні уявлення, а віроломність венеціанців трансформувати їх згодом¹⁴.

Впродовж двох століть після написання «Patria», як бачимо, сцени останніх днів Константинополя стали ототожнюватися з іншими ворогами. Першопочаткові асоціації вершника та мідної фігури з русами були давно забуті. Мабуть, це сталося вже після русько-візантійської війни 1043 р. Хоча цілком ймовірно, що зміну уявлень про статую слід датувати й ранішим часом.

Картина останніх днів Константинополя і захоплення міста русами для візантійців мала інший добре відомий символізм, походження якого слід шукати у пророцтвах Єзикіїля. Обраний Богом народ опиниться на межі загибелі з боку «князя Рос», який прийде «від країн півночі» і мало не знищить «улюблене місто».

Есхатологічні уявлення після прочитання слів Єзикіїля пов'язали «князя Рос» з іменем несподіваних сусідів імперії – русів. Це сталося, схоже, одразу ж після першого нападу русів на Константинополь у 860 р.¹⁵. Патріарх Фотій у своїх гоміліях підійшов дуже близько, щоб показати зв'язок русів із «князем Рос» пророцтва, але так й не навів його¹⁶. Зрештою, Лев Диякон залишається єдиним візантійським автором, який прямо ототожнив народ русів з біблійним пророцтвом:

«Цей народ бездумний, хоробрый, войовничий та могутній, і як кажуть, він здійснює напади на всі сусідні племена, говорить про це і божественний Єзикіїль у своїх словах: «Ось я прикликаю на тебе Гога і Магога, князя Рос»¹⁷.

Його слова переконливо засвідчують, що таке уявлення про них було популярним у Константинополі у час навчання візантійського історика чи навіть пізніше. Останнє й вповні відобразилось у словах «Patria».

Залишаючи асоціацію з біблійним пророцтвом, перейдемо до причин виникнення такого уявлення. А. Васильєв обережно припускає, що уявлення про захоплення русами Константинополя склалося після їх походу у 860 р.¹⁸. Тим самим тлумачення сцен «останніх днів міста» під впливом походу русів отримало ідентифікацію з русами, що, відповідно, протривала до кінця X ст. Натомість Д. Міллер вважав, що слова «*Patria*» стосуються якщо не походів Святослава, то відображають «присутність варязької гвардії у місті»¹⁹. Друге припущення дослідника підтримав А. Поппе. Вчений висловив гіпотезу, що наявність русів у Константинополі внаслідок запрошення їх імператором Васиєм II могло поширити такі апокаліптичні візії. Навіть участь русів у битвах на боці імператора, на думку А. Поппе, могла не змінити упереження про них²⁰. Перечитання нами недавно поезій Іоанна Геометра та Іоанна Мелітинського не дозволяє говорити, що грабунки чи якісь інші безчинства мали місце з боку русів у Константинополі після їх приходу, а також й пізніше²¹.

Чи слід зараховувати слова «*Patria*» як такі, що можуть свідчити про подібні діяння русів? Інтенсивність роботи над «*Patria*» у 989-990 рр. синхронна часу приходу нових союзників Василя II. Це залишає дуже малу ймовірність того, що навіть якщо страх перед русами виявився надзвичайним, то навряд чи редактор «*Patria*» міг зафіксувати ці есхатологічні переживання. Який час відображають «останні дні Константинополя» з «*Patria*»? Серед можливих епізодів вирізняються наступні: похід русів у 860 р., напад князя Ігоря у 941 р. та війни з Святославом. Відсутність альянсу на пророцтво Єзекіїля у словах Фотія дає підстави вважати, що такі уявлення ще не склалися одразу ж після першого походу русів. Успішне відбиття нападу русів князя Ігоря, схоже, не могло спричинити есхатологічних очікувань у Константинополі.

Інша справа, війна з русами Святослава, яка виявилася не лише затяжною, а її результати було важко передбачити. Задуми руського князя виявилися непевними для імператора Іоанна Цимісхія і надзвичайно насторожували жителів Константинополя. Його стрімкий підхід до Андріанополя цілком можливо міг спровокувати подібні чутки, свідченням чого й стала актуалізація пам'яті, репрезентована у «*Patria*».

«La construction de Sainte-Sophie de Constantinople dans l'Anonyme grec (Xe siècle?) et les versions vieux-russes», *BSI* 21 (1960), 238-259.

⁴ Dagron G., *Constantinople imaginaire*, 50-51.

⁵ *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, 176.

⁶ A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos* (Bonn 1988) [ΠΟΙΚΙΛΑ BYZANTINA 8], 39, 54.

⁷ Про авторів Костянтина VII Багрянородного, див. Ihor Ševčenko, «Re-reading Constantine Porphyrogenitus», *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Cambridge, 1990, ed. Jonathan Shepard and Simon Franklin (Aldershot, Burlington, 1992), 167-195; Andras Nemeth, *Imperial Systematization of Past. Emperor Constantine VII and his historical Excerpts*. Doctoral Thesis. CEU. Budapest, 17-91.

⁸ A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos*, 54.

⁹ *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, 176. 7-14: Μέσον δὲ τῆς αὐλῆς ἐστὶν ἑφιππος μεγαλῆς, ὃν οἱ μὲν λέγουσιν Ἰησοῦν τὸν υἱὸν τοῦ Ναυῆ, ἕτεροι δὲ τὸν Βελλεροφόντην ἤχθη δὲ ἀπὸ τῆς μεγάλης Ἀντιοχείας. Τὸ δὲ τετράπλευρον τοῦ ἐφιππου τὸ λιθόξεστον ἔχει ἐγγεγραμμένας ἱστορίας τῶν ἐσχάτων τῆς πόλεως, τῶν Ῥῶς τῶν μελλόντων πορθεῖν αὐτὴν τὴν πόλιν.

¹⁰ Nicetae Choniatae historia, ed. J.-L. Van Dieten, 2 vols (Berlin-New York, 1975), 643.11-31.

¹¹ Alicia Simpson, *Niketas Choniates. A Historiographical Study* (Oxford; New York, 2013) (*Oxford Studies in Byzantium*).

¹² Nicetae Choniatae historia, ed. J.-L. Van Dieten, 649.61-78.

¹³ Alexander Kazhdan, «Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century», *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, ed. Angeliki E. Laiou and Roy Parviz Mottahedeh (Washington, 2001), 83-99.

¹⁴ Paul Stephenson, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer* (Cambridge, 2003), 81-97.

¹⁵ Про перший напад русів, див. W. Duczko, *Viking Rus': Studies on the Presence of Scandinavian in Eastern Europe* (Leiden, Boston, 2004), 83-86; Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках, *Древнейшие государства Восточной Европы. – 2000. Проблемы источниковедения*. М., 2003. С. 3-173; Филипчук О.М. *Studia Byzantino-Rossica*. Чернівці, 2013. С. 47-49.

¹⁶ Φωτίου Ὁμιλία, ed. Β. Λαούρδα (Θεσσαλονίκη, 1959), 29-52.

¹⁷ Leonis Diaconi, IX, 6: ὅτι δὲ τὸ ἔθνος ἀπονενομημένον, καὶ μάχιμον, καὶ κραταῖον, πᾶσι τοῖς ὁμόροις ἐπιτιθέμενον ἔθνεσι, μαρτυροῦσι πολλοὶ, καὶ ὁ θεῖος δὲ Ἰεζεκιήλ, μνήμην τούτου ποιούμενος, ἐν οἷς ταῦτά φησιν· Ἴδου ἐγὼ ἐπάγω ἐπὶ σὲ τὸν Γῶγ καὶ Μαγῶγ, ἄρχοντα Ῥῶς.

¹⁸ Alexander Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860* (Cambridge (Mass.), 1946), 242.

¹⁹ D. Miller, *Imperial Constantinople* (New York, 1969), 160.

²⁰ Andrzej Poppe, «The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantine-Russian Relations between 986-89», *DOP* 30 (1976), 195-244.

²¹ Филипчук О.М. «Нові союзники, старі вороги: руси у візантійській літературі наприкінці X ст.» (доповідь на конференції «Візантійська спадщина Русі-України», Київ, 21-22 червня 2014 р.).

¹ Їх огляд див. Бибииков М.В. *Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси*. М. 2004. Т.1. (Studia philologica). С. 143-507.

² *Patria Constantinopoleos, Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, ed. Th. Preger (Leipzig 1901-1907), I-II.

³ Gilbert Dagron, *Constantinople imaginaire* (Paris, 1984), 23-29; A. Cameron, J. Herrin, *Constantinople in the Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai* (Leiden, 1984), 17-29; E. Vitti, *Die Erzählung über den Bau der Hagia Sophia in Konstantinopel* (Amsterdam, 1986); R. Marichal,

Александр ФИЛИПЧУК
(Черновцы)

**РУСЬ И «ПОСЛЕДНИЕ ДНИ»
КОНСТАНТИНОПОЛЯ**

В статье анализируются появление и формирование пророчества об взятии русами Константинополя, которое читается в «Patria». Автор приходит к выводу, что представление о будущем взятии Константинополя северными соседями возникло во время войны князя Святослава с Иоанном Цимисхием.

Ключевые слова: Русь, «Patria», Никита Хониат, князь Святослав.

Oleksandr FYLYPCHUK
(Chernivtsi)

**RUS' AND «THE LAST DAYS»
OF CONSTANTINOPLE**

The present article analyzes the prophecy on the capture of Constantinople by Rus' in light of Patria (collection of texts on the history and monuments of the imperial capital). Special attention is given to the composition of Patria and the historiographic perception of this text. It discusses Niketas Choniates' commentary about the monuments of Taurus and the invention of enemy in the age of Crusades. The author attempts to show that the image of enemy, depicted in the Taurus' statues, was transformed in the Byzantine literature after the Patria. The image of Rus' in literature after two their attacks on the Constantinople were controversial and had the biblical allusions. Leo the Deacon wrote that the attacks of Rus' in 971 were the biblical prophecy. It is possible to conclude that the Russo-Byzantine wars 968-971 were created the future picture of the capture of Constantinople.

Keywords: Rus', Patria, Niketas Choniates, Sviatoslav.

УДК 94(477)

Фадей ЯЦЕНЮК
(Чернівці)

**КОРОЛЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

У статті розкриваються етапи висвітлення в українській історіографії постаті князя та короля Данила Романовича, при якому Галицько-Волинська держава досягла особливо високого рівня розвитку. Проаналізовано ґрунтовні наукові дослідження, які були опубліковані протягом другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. Увага приділяється монографіям, статтям, тематичним збірникам, в яких розкриваються всі сторони діяльності короля Данила – видатного державного діяча, блискучого полководця, умілого дипломата, будівничого і реформатора.

Ключові слова: українська історіографія, король Данило Романович, Галицько-Волинська держава, княжа доба.

У 1199 році, після об'єднання Романом Мстиславичем Волинської і Галицької земель, на мапі Східної Європи появилася велика за територією і сильна Галицько-Волинська держава, яка стала важливим політичним фактором, здатним впливати не тільки на розвиток всієї Русі, але й на політику всіх держав Центрально-Східної Європи та Візантії. Її історія, за твердженням багатьох істориків, була складовою частиною історії давньоруської держави у часи феодальної роздробленості. Більше того, серед істориків поширеним є твердження, що саме Галицько-Волинська держава стала продовжувачем традицій державотворення у південно-західній частині Русі. Через це її навіть називають спадкоємницею останньої. Проте є і такі науковці, що доводять відокремленість цих територій, зокрема галицьких теренів, котрі ще задовго до об'єднання з Волинню вийшли із сфери впливу київських князів і ввійшли в орбіту західноєвропейської історії. Принаймні останні десятиліття існування держави (до 1349 року) про це свідчать однозначно.

В історії Галицько-Волинської держави було багато видатних історичних постатей, які внесли свій вклад в її розбудову. Особливої уваги заслуговують часи князя та короля Данила Романовича, при якому Галицько-Волинська держава досягла особливо високого рівня. Саме Данило Романович відіграв у бутті українського народу знакову роль, залишивши по собі пам'ять, яка з віками набуває все більшого звучання. В літературі та історіографії поширеною є назва «Данило Галицький», яку запровадили історики ХІХ ст. Однак епітет «Галицький», стверджує Леонтій Войтович, невиправдано, всупереч історичним реаліям, звужує ареал його володарства. Загальновідомо, що король Данило походив з волинської гілки Мономаховичів, був правителем Галицько-Волинської (а довший час переважно Волинської) держави, а Галича, з його непокірним і ворожим до князів боярством, не любив і за першої нагоди переніс столицю до Холму, заснованого ним на тій-таки Волинській землі. Таке визначення недоречне ще й тому, що Данило Романович був одним з небагатьох Рюриковичів, які носили королівський титул. Тому, зазначає вчений, більш відповідно називати його – королем Данилом Романовичем¹.

Наукові розробки, в яких на фоні історії Галицько-Волинської держави розкривалась особа Данила Романовича, з'явилися в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Першу працю з історії Галицько-Волинської держави на основі критичного аналізу джерел написав історик, етнограф, вдумливий архівіст, співробітник Ставропільського інституту Денис Зубрицький². Розпочате ним досліджен-